

איור מס' 15 : פגופירון תרבותי
(*Fagopyrum esculentum*), ממשפחת
הארכוכתיים, הנקרא בימינו בטעות כוסמת.
מימין: פרי (בהגדלה)

משכילים יהודים באירופה,⁹⁹ אלא שכאמור הוא אינו מין דגן לא מבחינה בוטנית ולא מבחינה הלכתית, כפי שציין אל נכון הרב יחיאל מיכל אפשטיין באמרו: "ודע דרעצק"א או גריק"א אינן בכלל חמשת המינים וברכתן תמיד האדמה, וידוע זה לרוב בני אדם."¹⁰⁰

השיפון

השיפון נזכר רק במשנה, ונראה שמקורו במילה היוונית *Siphon*, הבאה אצל דיוסקורידס (בן המאה הראשונה לספ"ה),¹⁰¹ ומשמעותו אפוא תלויה בזיהוי מונח זה, כפי שנראה בהמשך דברינו.

בתלמוד הבבלי הוצרכו חכמים לתרגם את שמותיהם העבריים של חמשת מיני דגן לארמית, ואמרו שהשיפון הוא דישרא,¹⁰² אלא שתרגום זה היה נהיר לבני תקופתם ולא לדורות הבאים אחריהם. לעומת זאת, לא

מצאנו דיון בשאלת זיהוי בתלמוד הירושלמי, והרושם המתקבל מדיוניהם של האמוראים הארץ-ישראליים הוא שהכירו היטב את חמשת מיני הדגן, כנראה בשמותיהם במשנה,¹⁰³ וידועה גם דרשתו של ר' שמואל בר נחמן ש"נ'סמן' (ישעיהו כח, כה) – זה השיפון".¹⁰⁴ אולם דומה שמדובר במדרש שמות המבקש אסמכתה מן הפסוקים לשמותיהם של מיני דגן שהיו בתקופת התלמוד, ואינו משקף בהכרח את הראליה המקראית. ואכן התרגומים הקדומים ורוב הפרשנים המסורתיים למקרא לא אימצו את פרשנות המדרש ולא זיהו את מילת "נ'סמן" עם מין מסוים של צמח, ופירשוהו בדרך כלל במשמעות 'סימן'.¹⁰⁵

99 ראה מאמרו של דוד קורן באתר <http://www.balashon.com/2010/07/kusemet.html>

100 ערוך השולחן, אורח חיים, סימן רח, סעיף יח; פיינשטיין, איגרות, יורה דעה, ב, סימן כה.

101 דיוסקורידס IV 139.

102 בבלי פסחים לה ע"א.

103 ירושלמי פסחים פ"ב ה"ה, כט ע"ב (מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 509).

104 ירושלמי חלה פ"א ה"א, נו ע"ב (מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 311).

105 למעט הרמב"ם בסוף פירושו לחלה: "וכל זה אסמכתא כמו שאתה רואה" (משנה חלה א, א).

כבר בימי הביניים המוקדמים היו לשיפון לפחות שלושה זיהויים:

א. חיטת הספֶלְטָה (*Triticum spelta*). זיהוי זה בא במילון הערוך של ר' יחיאל נתן בן יחיאל מרומי בשם אספילתא,¹⁰⁶ שהיא חיטת הספֶלְטָה. מדובר בדעת יחיד,¹⁰⁷ ולמעשה האספֶלְטָה על ידי רש"י ורבים מפוסקי אשכנז ככוסמין.¹⁰⁸

ב. תְּנֶסֶר. זיהוי זה מובא על ידי רבים מן הפרשנים שתרגמו את פירושיהם לערבית, ויש בו זיקה פילולוגית חזקה בין המונח דישראל שבארמית הבבלית לבין המילה הערבית דוסר.¹⁰⁹ מסורת תרגומית זו באה במילון הסורי-ערבי של הלכסיקוגרף הבגדדי בר בהלול (בן המאה העשירית לספ"ה),¹¹⁰ ויש לו סיוע מן התרגום הערבי לחיבורו של דיוסקורידס שנכתב במקורו ביוונית, שמזוהים בו שני מיני דגן המופיעים בסמיכות בשם דוסר,¹¹¹ אחד נקרא *Aegilops*, הנקרא היום בן-חיטה (*Aegilops*). לדבריו, צמח זה הוא צמח קטן בעל עלים הדומים לעלי חיטה, אך רכים יותר, ולעתים קרובות פריו עטוף בשניים או שלושה מעטים¹¹² ובראשם מלענים דקים דמויי שער. בכלל שמותיו הנרדפים מציין דיוסקורידס ארבעה שמות: *Siphon*, *Sitospelos*, *Bromos*, *Avena* (שם, IV 139). הצמח הנקרא *Bromos* מתואר כמין הדומה לצמח *Aegilops* (בן-חיטה), שבין שמותיו הנרדפים השם *Siphonion* והשם *Avena* (שם, IV 140). צמח זה מזוהה עם הצמח *Avena*,¹¹³ כפי שעולה גם מן האיורים שנילוו למהדורותיו של חיבור זה.¹¹⁴

מכאן שמדובר בשני צמחים הדומים בשמותיהם הנרדפים, ולענייננו חשובה הזיקה בין הצמח *Siphon* או *Siphonion* לבין המילה המשנאית שיפון. סביר להניח שהמשנה מתכוונת למין דגן תרבותי, ומן הבחינה הזאת, מסתבר רק הזיהוי של השיפון עם האֶוֶנָה. הצמח *Aegilops*, שהוא בן-חיטה, שבתעתיק לערבית נכתב אע"לפץ או אע"לץ, תורגם לערבית בשם דוסר,¹¹⁵ ואילו הצמח *Bromos* תורגם בשם ח'רטאל, המזוהה בוודאות עם

106 הערוך, ערך דשר, מהדורת קוהוט, ג, עמ' 168.

107 בזיהוי זה צידד פליקס, הצומח, עמ' 161; פליקס, כלאים, עמ' 29.

108 דומה שהמילה כוסמין הייתה שם קיבוצי למיני חיטים עטויות גרגיר, ובהקשר הארץ ישראלי היא מתאימה ביותר לחיטה דו-גרגירית (*Triticum dicoccum*). וראה כסלו, החיטה.

109 לעף, שמות, עמ' 128-129.

110 בר בהלול, עמ' 550, ערך דושרא.

111 דובלר, עמ' 554.

112 במקור הערבי ע'לאף, שמשמעותם גם מכסים, קרומים.

113 פליניוס XXII 161 אומר במפורש שהצמח *Bromos* הוא מין של *Avena*.

114 ראו למשל בשתי המהדורות, של גונטר ושל אוסבלדסטון.

115 סנקרי, עמ' 137; מאיריהוף וסובחי, מס' 249, עמ' 520; קלמנט-מולט, עמ' 215-216. וראה חי וצומח, יא, עמ' 272.

הצמח *Avena*.¹¹⁶ הצמח בן-חיטה (*Aegilops*) גדל בדרך כלל כצמח בר, לעתים כצמח סגיטלי.¹¹⁷

צמח זה הוא בעל שיבוליות מתפרקות וגרגירים יחסית קטנים, וחשיבותו לתזונת האדם פחותה מזו של האוונה שגודלה כדגן תרבותי בעיקר כמאכל בהמה, ובימי רעב ומחסור כמאכל אדם.¹¹⁸ משום כך, שמו הערבי (כשמו היווני) עבר מעתק משמעות והשם דוסר נעשה שם משותף גם לאוונה, וכפי שמציין הרמב"ם, נהיה סינונים שלו: "דוסר - הוא האלח'רטאל, מין ממיני התבואה הדומה לחיטה (קמח); הוא נמנה בין מיניו".¹¹⁹ מכאן שניתן להסיק שכאשר מקורות מימי הביניים מתייחסים לדגן הדוסר כמין דגן תרבותי חשוב, כוונתם לצמח אוונה ולא לצמח הבר בן-חיטה.¹²⁰ אולם חשוב יותר הוא השם הערבי העממי שופאן, שאינו מופיע בספרות הבוטנית והרפואית הערבית, שרווח באזור ארץ-ישראל ובעירק בימי הביניים וגם בעת החדשה לציין את האוונה, המקיים היטב את ההוראה הקדומה של השם שיפון (*Siphon*).¹²¹ בזהוי זה נוקטים גם כמה מן האחרונים.¹²²

על רקע זה יש להתייחס למסורת התרגומית המזהה את הדוסר עם השיפון, המופיעה אצל חלק מן הגאונים, ובהם רב שמואל בן חפני ורב שרירא גאון.¹²³ והרמב"ם ביאר בכל פירושו למשנה בסתם שמדובר במין אלשעיר אלברי (שעורת הבר), למעט בפירושו למסכת כלים, שפירש בו: "אלדוסר - והוא ממיני השעורים, כמו שביארתי כמה פעמים,

- 116 המונחים ח'רטאל, הרטמאן וקרטמאן הם בדרך כלל כינויים לאווניה, ראה הרמב"ם, ביאור, מס' 118; אבן אלביטאר, תפסיר, עמ' 176; באיור הנילווה לספרו של עמרי, מסאלכ, עמ' 265; קלמנט-מולט, עמ' 213-214; דיטריך, עמ' 245-246; פלורה של עירק, עמ' 327, 336-337; דינסמור ודלמן, עמ' 215; פיתין וליטמן, עמ' 242.
- 117 תיאופרסטוס מתאר אותו כמין דגן שוטה המכחיש את הקרקע. ראה VIII 9, 3; VIII 8, 3. ולדעת פליניוס 155 XVIII הוא מין שעורה המזיק לחיטה.
- 118 גלינוס, עמ' 95.
- 119 הרמב"ם, ביאור, מס' 87. הכללתו במין חיטה היא כנראה על פי המקובל בספרות הבלשנית בימיו, ואינה משקפת את הגדרתו ההלכתית כמין שעורה. השם דוסר לא היה שם של דגניים תרבותיים אחרים, ראה דוגמה שגויה אצל אבדורהם, עמ' ריז, המביא בשם הערוך (בגרסה שאינה בידנו) שהשיפון הוא מה "שקורין אותו בערבי דוסר ובלעז אשפילטא", אך ברור שאין לכרוך את שניהם יחד, שהרי אבדורהם עצמו מזהה את הכוסמין עם חיטת הספלה בשמה הספרדי אשקאנדא.
- 120 מסורת זיהוי זו באה גם אצל המתרגם האנונימי של דיוסקורידס שחי בספרד במאה השתים-עשרה לספה"נ, ראה דיטריך, עמ' 157.
- 121 דינסמור ודלמן, עמ' 215; לונץ, ירושלמי, לכלאיים א,א, הערה 2; עיסא, עמ' 28; קלמנט-מולט, עמ' 213-214; פלורה של עירק, ט, עמ' 327, 336-338; חוסין וקאסים, עמ' 149; עמר, גידולים, עמ' 80, הערה 13.
- 122 לעף, פלורה, א, עמ' 687-688; אורבך-אזרחי, ילקוט, עמ' 41.
- 123 רב שמואל בן חפני, עמ' רנו, ולא כפי שתרגם אותה בטעות המהדיר לעברית בשם כוסמת; אסף, תשובות הגאונים, עמ' 179.

והכוונה בזה כאן קנה שבולת השיפון (סנבלה אלדוסר) (כלים ט, ח), ורבנו אברהם בנו כותב: "שיפון – דוסר, נזכר אף הוא על ידי הרופאים, ואמרו שהוא דומה לשעורה".¹²⁴ גם ר' תנחום הירושלמי כותב במילונו: "מין שעורת בר הנקראת דוסר".¹²⁵

ר' אשתורי הפרחי מצדד בזיהוי זה ואומר: "שיפון – אלדוסר, פירשו הרופאים שהוא עשב שידמה עליו לעלי חיטה, אך הוא יותר רך, ולפריו שתים או שלש מחיצות".¹²⁶ אולם ראוי לומר שתיאורו הוא למעשה תרגום והעתקה מדויקת מחיבורו של דיוסקורידס (כנראה מן המהדורה הערבית) של בן-חיטה (*Aegilops*),¹²⁷ אף על פי שכפי שכבר הראינו, הסבירות שמדובר בצמח זה נמוכה, בעיקר על רקע דברי הרמב"ם,¹²⁸ האומר שבשם דוסר כלולה גם האוונה. תמיכה אפשרית בזיהוי זה יש במהדורה המודפסת לפירוש המשנה לרמב"ם (כלים ט, ח), שבא בה במקום דוסר ויילה (שכנראה צ"ל אוונה),¹²⁹ ונמשך לזיהוי זה ר' עובדיה מברטנורא,¹³⁰ אף על פי שהוא אומר במקום שהוא שיכולת שועל.¹³¹ ההתלבטות בשאלת זיהוי השיפון מובאת גם בפירושו ר' בנימין מוספא (1606-1675). וזה לשונו:

פירוש. בלשון יוני שבלת שועל. אבל בלשון משנה היא מין דגן אחר אשר ממנו בכל ארצות צפון עושים פת מידי יום ביום ורגילים לאכלו יותר מפת חטים.¹³²

- 124 ר"ב"ם, המספיק, עמ' 220.
- 125 תנחום הירושלמי, עמ' 629, ערך שפן.
- 126 כפתור ופרח, עמ' תשמג.
- 127 זיהוי מקור זה מצטרף לשאר המקורות הרפואיים הנזכרים במפורש בחיבורו, ראה עמר, אשתורי, עמ' רסה, הערה 16.
- 128 רוב זיהוי של אשתורי הפרחי הושפעו מהרמב"ם, ראה עמר, אשתורי, עמ' רסה-רסו.
- 129 אין ספק שהלעז הזה לא יצא מתחת ידי הרמב"ם, כפי שהעיר שם הרב י' קאפח בהערה 25, אך חשובה היא העובדה שאפשר שעמדה לפני המדפיס מסורת פרשנית קדומה בהבנת הרמב"ם, ואין חייבים לומר כבמקרים אחרים שמדובר בטעות.
- 130 זיהוי זה ניתן לראות גם בדברי ר' עבדאללה סומך, מחכמי בבל, שסבר ששיכולת שועל היא דוסר, (שכאמור, מזהה על ידי אחרים עם השיפון), וכוונתו לאווינה, הנקרא בעירק בשם, ראה זכחי צדק, ג, סימן מג.
- 131 בפירושו למשנה כלאיים א.א. ונעיר בדרך אגב שאמנם ששיטת הרמב"ם בזיהוי השיפון ושיכולת שועל אינה ברורה, והיא תלויה בזיהוי המוחלט של המילה הערבית דוסר, ולחילופין להבנת תרגום הצירוף סנבל אלת'עלב (שיכולת שועל), שהוא מונח סתום ולא מוכר בספרות הבוטנית הערבית. וכבר העיר על כך רבנו אברהם בן הרמב"ם: "ושיכולת שועל - סנבל אל תעל"ב, עד כמה שידוע לי, איני זוכר מהרופאים מי שהזכירו, אולם זולתם היה מי שהזכיר מין זה ואמר שהוא ראה אותו". ראו ר"ב"ם, המספיק, עמ' 220. מכל מקום, ברור שלשיטת הרמב"ם האוונה כלולה בחמשת מיני דגן.
- 132 מוסף הערוך, ערך שפן.

נראה אפוא שהכיר את זיהוי השיפון עם האוונה, אך הכריע לבסוף לטובת הזיהוי המקובל באירופה, הסקֶלֶה (*Secale cereale*).

ראוי לציין שבפירוש רבנו נתן נקרא השיפון בערבית אלסאפה,¹³³ וכן גרס גם מהר"ץ, הרב יחיא צאלח, גדול רבני תימן במאה השמונה-עשרה לספה"נ.¹³⁴ זיהוי זה אינו ברור, אך מן המילון התימני המיוחס לר' דוד בן ישע, נראה שהוא שם נרדף לדוסר: "מין של שעורת בר, ויקרא דוסר, ובחלק מהארצות סאפה".¹³⁵ הרב קאפח מזכיר את הסאפה בין מיני הקליות שאכלו יהודי תימן בלשון זה: "סאפה – קלי-שיפון, ומעשהו כמעשה ה'טרוש, אלא שקל יותר להשיר קליפתו ממנו".¹³⁶ אפשרות אחרת היא שמדובר בסאפייה, שם בערבית של המלענים, הזיפים היוצאים מראשי מעט מגרעיני השיבולים,¹³⁷ כלומר מין דגן שמלעניו ארוכים, זיהוי העשוי להתאים לאוונה אך גם לדגניים אחרים.

לבסוף נציין שלפי שיטת הרמב"ם, השיפון/דוסר הוא כאמור מין הדגן המכונה בערבית בשם ח'רטאל,¹³⁸ שאחד מנרדפיו או צמח הקרוב לו מכונה בשם קרטמאן,¹³⁹ המזוהה על ידו גם כטופח הנזכר במשנה, ואומר שהוא "גרגרים לבנים עגולים קשים להשבר קרוב בטבעו לטבע השעורים".¹⁴⁰ במקרה דנן, צורתם העגולה של הגרגירים מעידה שמדובר במין קטניות ולא באחד מחמשת מיני דגן. אולם במקום אחר הרמב"ם אומר שהטופח "הוא ממיני השעורים, ולדעת הרופאים פעולת שניהם קרובה זה לזה".¹⁴¹ כלומר, יש דמיון הן

133 רבנו נתן לכלאיים, עמ' 31; למנחות, עמ' 6.

134 תכלאל עץ חיים, סדר ברכת המזון: "והו אלבר ואלשעיר ואלסאפה ואלעלס וסנבלה אלחעלב", וברור שהחליפו מקום המילים אלסאפה ואלעלס.

135 ג'אמע, עמ' 127, ערך שיפון; טובי, עמ' 119. לפי ההערות אלה, נראה שזיהוי השיפון עם הסאפה הוא מעשה מאוחר שנעשה על ידי מעתיק תימני למהדורת רבנו נתן. עד כה לא מצאתי מין דגן בשם זה בדיוק. לפי עיסה, עמ' 133, סאפייה הוא זיפן כחלחל (*Setaria = Panicum glaucum*), עשב בר שאינו מתאים. בעירק נקראת החיטה הדו-גרגירית (*Triticum dicoccum*) "אָם אלצפא", ראה חוסין וקאסים, עמ' 155.

136 קאפח, הליכות, עמ' 215, ושם תיאר בהרחבה את ה'טרוש כקלי שעורים הנחשב מאכל משובח, שהיו שורים את השעורים מעט, שוטחים אותן להתייבש לזמן מסוים וקולים אותן קלייה קלה. לאחר הטמנת הקליות בקרקע, שפים אותן ודורסים אותן ברגליים נקיות זמן רב עד שקליפתן נושרת, קולים אותן שנית קלייה מלאה, מולחים אותן במי מלח ומייבשים אותן. כך מובא בהרמב"ם: "ומלענין - אלסאפייה והוא השער השחור הדומה למסר שבראש השבולים" (משנה עוקצין א, ג).

138 הרמב"ם, ביאור, מס' 87.

139 הרמב"ם, ביאור, מס' 118.

140 פירוש המשנה להרמב"ם, כלאיים א, א; פאה ה, ג ועוד. גלינוס, המובא אצל הרופא האנדלוסי אבן אלביטאר, שפעל בדור שלאחר הרמב"ם, אומר אף הוא שמין דגן זה דומה לשעורים, ראו אבן אלביטאר, ב, עמ' 56.

141 פירוש המשנה להרמב"ם, טבול יום א, ב.

בפעילות הרפואית והן בשמות של הטופח, הנקרא בערבית קרטמאן והדגן הנזכר בשם זה, אך מבחינה בוטנית והלכתית הגדרתם אינה זהה.¹⁴²

ג. הסקלה (*Secale cereale*)

זיהוי זה בא אצל רבנו גרשום מאור הגולה ורש"י בשם סיגלא (Seigle), שהוא הסקלה (*Secale cereale*).¹⁴³ זיהוי זה בא גם אצל רבנו ירוחם בשמו הספרדי סינטינו (Centeno)¹⁴⁴ המוגדר על ידי רוב פוסקי אשכנז בשם הגרמני רוגין (Roggen) או קורן (Korn), כלומר 'דגן', משום שבארצותיהם היה זה מין התבואה הנפוץ ביותר.¹⁴⁵ גידולו של דגן זה עולה יפה בקרקעות חוליות וחומציות. הצמח זקוק למנות קור גדולות ולימים קצרים, והוא בעל עמידות גבוהה בפני קרה.

פירוש רש"י

רב סעדיה גאון (882-942) מתרגם את השם שיפון בשם הצמח הנקרא בערבית אלשילם.¹⁴⁶ צמח זה ידוע בערבית גם בשם זואן,

איור מס' 16:
שיפון תרבותי
(*Secale cereale*)

142 ולא כפי שביקש ללמוד מכאן הרב זליכה (סימן ח-ט) שהרמב"ם סבור שהאֶנוּנָה היא מין קטנית, לרבות המשמעות ההלכתית הנובעת מזה. בכל מקרה, זיהוי הטופח כמין דגן (אֶנוּנָה או בן-חיטה) ולא כמין קטנית על פי שיטת הרמב"ם שונה מן הזיהוי המקובל כמין *Lathyrus*, ודורשת עיון נוסף, וראה פליקס, כלאיים, עמ' 38-39; פליקס, מגלגלין, עמ' 63, הערה 12. יתכן שהרמב"ם מבטא את התפיסה שהיתה מקובלת בתקופתם שהיתה קרבה בין הטופח לח'רטאל, שהרי הוא אומר במפורש שהקרטמאן הוא מין קטניות (קטאני) והוא המקור של הח'רטאל (ביאור, מס' 118). הדמיון בתכונותיהם ואולי בבית גידולם מזכיר את הקרבה שייחסו למיני הזונין ולחיטה אע"פ שאינם דומים.

143 רבנו גרשום למנחות ע"ב; רש"י והמאירי לפסחים לה ע"א; רבנו מנחם להרמב"ם, הלכות חמץ ומצה ה,א; רימב"ן, עמ' עו; נימוקי יוסף לפסחים לה ע"א; ר' עובדיה מברטנורא בפירושו למשנה; פולדא למשנה כלאיים א,א.

144 רבנו ירוחם, נתיב חמישי, ג, עמ' 41; ריטב"א, פסחים לה ע"א.

145 מהרי"ל, עמ' ס, כ"י ד: "שקורין רוקן ובמדינת ריינוס קרוי קורן והוא דגן שבקרא"; מהר"ש מנוישטט, עמ' 42; לקט יושר, עמ' 74. וכן מובא במשנה ברורה: "הוא שאנו קורין דגן, ורוב הלחמים שלנו ממנו הוא" (סימן קסח, ס"ק ד); תבואות הארץ, עמ' שפה. עוד לזיהוי בקרב האחרונים, שיינהוק, ב, סימן עא; קיצור שולחן ערוך, כללים, עמ' 19; צ"דיק, עמ' 816. עוד לגידול הסקלה בימי הביניים, ראה לה-גוף, עמ' 39-41.

146 אלוני, עמ' 187.